

Inhoud

Ria 9

Joke 17

Bep 51

Els 71

Renske 93

Tineke 123

Anja 157

Geeske 177

Yvonne 205

Tony 221

Verantwoording 239

Bronnen 242

I

De geur van aangebrande wortelen verspreidde zich door het huis, tot in de voorkamer, waar mijn moeder lag te wachten op de ambulance. Op haar verhoogde bed. In de achterkamer prikten wij in het verpieterde avondeten. Onze borden moesten altijd leeg van mijn vader. Van mijn moeder trouwens ook, maar zij zat al maanden niet meer bij ons aan tafel.

In 1978 kreeg mijn moeder, Ria Vriend-van den Berg, kanker – non-hodgkin, de sluipmoordenaar die in de lymfeklieren rondwaart. Kanker. Dat woord gebruikte ze zelf nooit. In ieder geval niet in ons bijzijn. Mijn ouders vroegen hulp aan bij de gezinsverzorging. Zo ging dat toen. Was er een baby geboren, dan kwam de kraamverzorgster. Een wijkverpleegkundige hielp thuis met medische zorg. En als de moeder uitviel, dan belde je de gezinsverzorging.

Tineke Gaastra was na de zomervakantie van 1983 bij ons begonnen. Als we thuiskwamen uit school, ving zij ons op. Haar werktijden waren van halfdrie tot halfzeven, omdat mijn vader om zes uur klaar was met het melken van de koeien. Mijn vader had een veehouderijbedrijf. Koken was ook belangrijk, omdat hij dat zelf nauwelijks kon – helemaal niet eigenlijk. Hij komt nog steeds niet verder dan een gebakken ei. Tineke liet het die avond ook afweten.

Het was 5 december, pakjesavond. Via de achterdeur kwamen mijn grootouders binnen. Ze zongen geen liedje, ze hadden geen cadeautjes bij zich. Wij hadden zaterdag al Sinterklaas gevierd en vanavond zouden opa en oma naar mijn oom en tante gaan. Maar eerst wilden

II

ze mijn moeder gedag zeggen. Ik snapte toen niet waarom. Dat mijn oma schrok toen ze haar zag, dat hoorde ik pas later. Zwijgend voegden ze zich bij haar in de voorkamer.

Pats. Een vork tegen het raam.

Mijn oudste broer Gert hield het niet meer. Hij realiseerde zich wat het betekende dat mama weer naar het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis in Amsterdam moest. Het was zo hoopvol geweest toen ze was thuisgekomen. Mijn vader, Frits, deed net of hij geen vork had gezien. Mijn zus Ida en ik aten braaf door. Tineke stond in de keuken. Ze droeg haar roze geblokte trui. Ze keek alleen even op. Ze begreep de woede van Gert zo goed, die onmacht, maar hoe ze hem moest helpen? Ze stortte zich op het aanrechtblad. Het minste wat ze kon doen was de keuken zo schoon mogelijk achterlaten. Nog eens haalde ze het doekje eroverheen. Steeds roder van inspanning, het zweet op het voorhoofd. Waarom moest ze die wortelen juist vanavond laten aanbranden?

Twee dagen later rinkelde in de vroege ochtend de telefoon die in de gang beneden hing. Mijn vader was aan het melken, mijn zus nam op.

‘Kunt u niet later terugbellen?’ zei ze, toen al pittig assertief. De vrouw drong aan. Ida rende op haar klompen naar de stal om mijn vader te waarschuwen.

‘Papa, het ziekenhuis is aan de telefoon.’

De buurvrouw hielp met het uitzoeken van de kleren voor mijn moeder. Oom Koos kwam om te chauffeur naar Amsterdam. Wij zaten met z’n drieën op de achterbank. Ik borduurde aan een kussen voor school. In de klas had ik niet genoeg doorgewerkt en morgen moest het af zijn van de juf.

In de wachtkamer bleef het stil. Wat moet je zeggen als je vader is weggelopen om naar je dode moeder te kijken? Mag je dan een oude *Donald Duck* pakken om wat te lezen te hebben? Oom Koos haalde een bekertje soep uit de automaat. Gespeeld boos sloeg hij hard op de

knoppen. Hij boog naar het gat waar de soep uit kwam: ‘Hé, komen er nog ballen, of hoe zit dat?’ Wij moesten lachen. Hard. En toen was het weer stil.

We volgden mijn vader geruisloos. In een koude, kale kamer lag mijn moeder op een blauwe, harde brancard. Haar ogen waren dicht, en bleven dicht. Een laken was strak over haar heen gespannen. Mijn vader stelde voor om samen het Onze Vader te bidden. Zachtjes. ‘Kom even aan deze kant staan, dan zie je dat mama glimlacht.’

Toen we thuiskwamen, was het er al druk. Ik kende lang niet iedereen, maar al die mensen gaven een hand en zeiden: ‘Gecondoleerd.’

‘Komt Tineke vandaag ook?’ vroeg ik aan mijn vader.

Na mijn moeders overlijden bleven we gezinsverzorging houden, in totaal tien jaar. Anieta, Renske, Geeske, Anja, Rina, Alie, Maria – een hele rij namen paradeert door mijn geheugen. Van sommigen weet ik nog precies hoe ze eruitzagen. Van anderen heb ik een vaag beeld. Jonge vrouwen waren het, meestal rond de twintig jaar.

Tineke herinner ik me het best. Ik zie haar nog geregeld. We wonen bij elkaar in de buurt. Ze komt bij mijn kinderen op hun verjaardag. Als het zo uitkomt, drinken we een kop koffie, en dan kletsen we doorgaans zo’n tijd dat ik me daarna moet haasten.

Begin jaren tachtig, toen mijn moeder ziek was, werkten ruim honderdduizend vrouwen in de gezinsverzorging. De gezinszorg ontstond op grote schaal in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Onder het motto ‘Volksherstel door Gezinsherstel’ dienden de vrouwen als het stootkussen van de wederopbouw. De traditionele rolverdeling was leidend. Mannen bouwden het land op; vrouwen borgden het thuisfront. Vrouwen die deze verantwoordelijkheid niet konden dragen en gezinnen die dreigden ontwricht te raken, kregen hulp van het nieuw vorm te geven beroep, de gezinsverzorgster. Het beroep dreef mee op de golven van de verzorgingsstaat. De gezinsverzorgsters gaven de verzorgingsstaat een gezicht.

Dertig jaar later. Ik ben bij mijn vader op de koffie. Hij vindt het nog steeds moeilijk om over mijn moeder te praten. De herinneringen aan het ziekbed en haar dood nemen altijd de overhand, ook al heeft hij een nieuwe, lieve vrouw om zijn leven mee te delen. Het verdriet over toen lijkt met de jaren niet kleiner, maar juist groter te worden. Alsof hij zich met de dag beter realiseert wat zijn eerste vrouw moet missen.

Ik heb mijn vader verteld dat ik wil schrijven over de gezinsverzorgster. Dat het vak me fascineert, omdat het zo'n grote rol in ons leven heeft gespeeld, maar ook in dat van anderen. De geschiedenis van de gezinsverzorging ligt opgeslagen in de meterslange archieven van de speciale instellingen, leg ik hem uit. Die wordt bewaard bij het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen en het Nationaal Archief in Den Haag. Als ik mijn eigen herinneringen aan onze gezinsverzorgsters met mijn vader deel, gaat er ergens in zijn hersenen een klepje open. 'Ik loop even naar zolder.'

Hij komt terug met een grote bruine bananendoos, met daarbovenop een witte envelop met rekeningen van de stichting voor maatschappelijke dienstverlening 't Bint, de organisatie waar de gezinsverzorgsters werkten die bij ons thuis kwamen. De nota's vermelden de namen. Onder de envelop ligt een bruingele, muf ruikende dossiermap. De randen zijn versleten door de tijd. Op de voorkant staat een lijstje: 'Staatsinrichting. Huwelijk, Gezin en Gezinsleven. Functie van Gezinsverzorgster. Maatschappijleer. Geestelijke Stromingen. Opvoedkunde.'

Ik herken het handschrift van mijn moeder.

'Dit is uit de tijd dat zijzelf als gezinsverzorgster werkte in Amsterdam,' zegt mijn vader.

Ik zie een plakboek met excursieverslagen en foto's. Foto's! Van mijn eigen moeder in een gezinsverzorgstersuniform met een wit kapje op haar hoofd! Ik ontwaar een map met stencils, de kantlijnen volgekrabbel. Onderin ligt een multomap. Zo'n kleine, met zeventien ringen, donkergroen met een zwart motiefje.

Ik kijk mijn vader weer aan en vraag hem wat hij weet over mijn moeders ervaringen in de gezinszorg. Hoe was het voor haar om aangewezen te zijn op vertegenwoordigsters van het beroep dat ze zelf jarenlang heeft uitgeoefend? Maar hij kan zich niet herinneren dat hij daar met haar over heeft gesproken. Ze hadden wel andere zaken aan hun hoofd: de zorg voor ons, haar ziekte, en dan had hij nog zijn bedrijf.

Langzaam, bang om iets te scheuren, sla ik de multomap open. Netjes onder elkaar heeft mijn moeder de namen genoteerd van de vrouwen die bij haar in de klas zaten op het internaat voor gezinsverzorgsters, met geboortedatum en adres. Ik blader verder. Ieder vak heeft een eigen schutblad. Schetsen van naaipatronen, recepten uit de kookles, gedichten bij het vak Nederlands. Achterin heeft mijn moeder ringbandblaadjes volgeschreven over haar ervaringen in de gezinnen. ‘Godsdienstige beleving is wel oppervlakkig,’ staat er bijvoorbeeld. En: ‘Huishouding was netjes bijgehouden. Proberen kinderen hun kansen te geven. Door zwakte is moeder niet in staat alles alleen te doen.’

Heel voorzichtig leg ik de multomap, de dossiermappen en stencils terug in de bananendoos. Ik ben op een schat gestuit.

Joke Leek-de Boer is net achtenzestig jaar geworden, drie jaar jonger dan mijn moeder zou zijn geweest. Ze is de derde van onder op de adressenlijst die mijn moeder voor in haar zwart-groene multomap bewaarde. Ik heb geluk. De klas van mijn moeder heeft een paar keer een reünie georganiseerd. Met één telefoontje heb ik een lijst met actuele adressen van de klasgenoten.

Inmiddels woont Joke in Enkhuizen. Ze vertelt graag over de internaattijd in Amsterdam en haalt haar fotoalbum erbij. We praten zo lang door dat het ongemerkt lunchtijd wordt.

‘Houd je van saucijzenbroodjes?’

Joke herinnert zich mijn moeder als de stille, goed oplettende, rijzige leerlinge achter in de klas. Net zo serieus als goedlachs. ‘Ria trok zich soms even terug en verkoos dan de rust boven de groepsdrukke.’

Joke herkende zich in haar. Beiden genoten van de theorie die ze op de internaatsopleiding te verstouwen kregen. De anderen mopperden er wel eens over. De meiden waren gewend om thuis veel te werken. Stilzitten, dat kenden ze niet. In de schoolbanken kregen ze last van ongedurigheid. ‘Ik vind het ’t ergste dat je met je armen over je darmen moet zitten,’ klaagde een van de klasgenotes. Joke kon er juist geen genoeg van krijgen. ‘De stof mocht wel wat moeilijker. Dat vond Ria ook.’

Mijn moeder groeide op in het Noord-Hollandse dorp Hoogkarspel in een katholiek gezin van negen kinderen. Joke komt uit het nabijgelegen Hoorn. Ook bij haar thuis waren ze katholiek en – toevallig – ook met negen kinderen.

‘Eigenlijk wilde mijn moeder helemaal niet zoveel kinderen,’ vertelt Joke, ‘maar ja, je mocht je man niet weigeren.’ Haar ouders noemden haar Jopie. Vader De Boer werkte voor LOP, Liefdewerk Oud Papier. Hij verdiende de kost met oud papier ophalen.

‘Eerst had hij een hekel aan het werk. Hij voelde zich zo’n “voddendoor”. Later kreeg hij er plezier in. Hij had zijn vaste route en de mensen wisten precies wanneer Piet de Boer weer langskwam. Iedereen in de wijde omgeving kende hem.’

Zoals in veel gezinnen in die tijd, gold bij Joke thuis de regel dat de zoons een opleiding volgden, de meisjes niet. Joke had echter een dappere zus, die daar zo boos over werd dat zij als tweede dochter wel een kans kreeg. Jopie kreeg wel duidelijk te verstaan dat ze goed haar best moest doen op de mulo. Haar cijfers dienden zo hoog mogelijk te zijn. ‘Zittenblijven was een schande. Mijn ouders rekenden van ieder rapport het gemiddelde cijfer uit. Het kind met het hoogste gemiddelde kreeg 25 cent, de tweede 20 cent, en zo steeds minder. Ik voelde veel druk, kreeg last van faalangst. Met de Kerst viel mijn rapport tegen.’ Na de vakantie werd ze een niveau teruggezet naar het vglo, het voortgezet gewoon lager onderwijs. Na twee jaar was ze daarmee klaar. Einde schoolcarrière.

Als veertienjarige moest Joke aan het werk als huishoudster bij de juf van school. ‘Dus het had in zekere zin nog wel iets met onderwijs te maken.’ Inmiddels kan ze erom lachen. Daarna ging ze aan de slag bij kennissen. Vijf ochtenden, voor 10 gulden per week. Via de kapelaan, die vaak gezellig bij hen thuis kwam klaverjassen, kreeg ze er een werkadresje voor de middagen bij, een juweliersgezin, voor 3,50 gulden per middag.

‘Toen kwam er bij ons thuis een gezinsverzorgster, omdat mijn

moeder was geopereerd aan een knobbel op haar pols. Met haar had ik een klik. Ik bedacht dat dat werk nou ook wel wat voor mij was. Dat schoonmaken bij die mensen, alleen maar poetsen – ik vind het maar afbeulen, nog altijd. Als gezinsverzorgster zou ik tenminste bij mensen komen die me echt nodig hadden.’

Joke had al serieus verkering met George Leek toen ze informatie aanvraagde over de opleiding in Amsterdam. Haar schoonvader verbaasde zich erover dat ze dat wilde, zegt Joke. Ze ging toch snel trouwen?

3

Mijn moeder was de oudste dochter. Als Maria Edeltrudes Alida van den Berg kwam ze op zaterdag 30 januari 1943 ter wereld. Na drie zoons – oom Meindert, oom Koos en oom Sjoerd – was mijn oma Alie, toen eenentwintig jaar, intens gelukkig met een babymeisje. Ze was jong getrouwd met mijn opa, op haar achttiende. Alie was zelf ook de oudste dochter. Haar vader had een bakkerij in Lutjebroek, een dorp verderop. Na mijn moeder volgden nog twee jongens: oom Wieb en oom Adri, en drie zusjes, tante Marry, tante Lyda en tante Joke.

Het gezin leefde van het tuindersbedrijf van mijn grootvader, Jan van den Berg. Hij verbouwde kool, aardappels, spinazie en tulpen op vier verschillende kavels, ver uit elkaar gelegen. Met een boot voer hij tussen de percelen heen en weer. Heel efficiënt was het niet. Jan van den Berg aasde daarom op een tuinderij in de nieuwe Noordoostpolder. Daar waren grotere bedrijven te huur met strakke kavels, goed gedraineerd en van de beste kwaliteit grond. Jan wilde zijn zoons graag een florerend agrarisch bedrijf nalaten. Tot zijn grote vreugde verwierf hij in 1956 bij polderdorp Marknesse een bedrijf met een kavel van 10,5 hectare aan één stuk. Het hele gezin maakte de oversteek naar de

andere kant van het IJsselmeer. Het was de grootste gebeurtenis uit mijn moeders jeugd. Ze was toen dertien jaar.

De wekker van mijn moeder ging standaard iedere ochtend om zes uur. Als oudste dochter moest Ria het vroegst uit bed. Haar eerste taak: de deurtjes van de kachel, zwart van het roet, schoonborstelen. De kooltjes moesten per se mooi rood gloeien als haar ouders beneden kwamen. Vervolgens smeerde Ria voor iedereen brood: voor haar broers, die zo met vader naar het land gingen, en voor haar zusjes, die naar school moesten. Mijn moeder mocht zelf niet meer naar school. In Hoogkarspel zat ze nog op de landbouwhuishoudschool Sint-Maria, maar na de verhuizing naar de polder hielden haar ouders haar thuis.

Als haar broers en zusjes waren vertrokken, bleef Ria achter met haar jongste zusje, die nog niet leerplichtig was. Als eerste ging Ria nu de slaapkamers boven doen, met haar zusje keutelend achter haar aan. De ramen gingen wijd open om de bedompte lucht uit de jongensslaapkamer – per duo in een tweepersoonsbed – te verdrijven. Mijn tante knijpt nog haar neus dicht als ze erover vertelt. Dan: bedden opschudden, met een nat doekje de vensterbanken en nachtkastjes afnemen, de vloer dweilen. Daarna Ria's eigen kamer, waar zij met haar drie zusjes sliep. Net als de jongens deelden ze een tweepersoonsbed. Broer Wieb had een eigen kamertje.

Als goede katholieken baden de negen kinderen Van den Berg in mei, de Mariamaand, en in de adventsperiode voor Kerstmis dagelijks de rozenkrans. Na het eten keerden ze de eetkamerstoel om en leunden met hun onderarmen op de zetel, de handen gevouwen. Vijf Onze Vaders, vijftig weesgegroetjes, iedere avond opnieuw. 'Wees gegroet, Maria, vol van genade, de Heer is met U, gij zijt de gezegende onder de vrouwen...' Mijn moeder deed vroom mee.

Maar – je kon erop wachten met zoveel kinderen – altijd was er wel een broer of zus die tijdens het bidden in de lach schoot om de streek van een ander. Onder het eten hetzelfde verhaal. Dan weer legde Adri een lepel, nog heet van de soep, op de hand van een zusje. Of Sjoerd

schoof de spruitjes die hij niet lustte bij Marry op het bord. Giechelend probeerde zij ze terug te moffelen.

‘Hou daar eens mee op,’ maande Ria fluisterend.

Mijn moeder verzette zich niet tegen haar rol als oudste dochter. Ze was ook lang niet de enige. Zoveel generatiegenoten ondergingen hetzelfde lot. Veel gezinnen hadden een dochter die geen echte opleiding volgde om in plaats daarvan mee te helpen in huis, en meestal was dat de oudste.

Op zaterdag wisten de kinderen Van den Berg precies wat hun te doen stond. Dan moest iedereen helpen. Ria gaf met haar moeder de kamers beneden een grote beurt. Stoffen, dweilen, maar ook iedere week de ramen wassen en de meubels opwrijven met boenwas. De klepel van de klok maakte Ria blinkend met koperpoets. Alles schoon en glanzend, iedere zaterdag weer.

De broers hielpen hun vader op het land of in de schuur. Zusjes Lyda en Marry maakten nu de slaapkamers aan kant. Na het middageten deden de meiden samen de afwas, zingend. Mijn oma leerde hun een liedje dat ze graag hoorde, ‘Het vogelnestje’:

*Tussen het jonge groen verscholen,
bouwde een aardig vogelpaar,
Heel de dag maar werkend, zwoegend,
Een keurig nestje in elkaar.*

Na de afwas begaven ze zich naar de bijkeuken. Op een grote, hoge tafel wachtten tweeëntwintig schoenen.

Op haar vijftiende kreeg mijn moeder een ernstige longontsteking, een droge pleuritis. Haar ziekbed stond in de zijkamer beneden. Af en toe veerde ze omhoog. Dan hoestte ze zo hard en diep dat de anderen elkaar verschrikt aankeken. Kwam dit wel goed, vroeg iedereen zich af.